

Философи, шашин судлал-ХІV
ЖАМСРАН САХИУСЫН ДҮРИЙГ УРЛАХУЙН ТУХАЙД

С.Янжинсүрэн (Ph.D)

Г.Лхагвасүрэн (Магистрант)

МУИС. НШУС.

Шашин судлалын тэнхим

Түлхүүр үгс: Бурхан, арван хангал, сахиус, чойжин, урлах ухаан, урлахуй, цам, багт бүжиг, бурхад сахиусын дүр, хилэнцэт дүр, Жамсран, Улаан сахиус, Эгч дүүс, Лайхансрөгдог, Ригвилхам, дитогжад.

Гол утга: Буддын шашны бурхадын дүр төрх олон янз бөгөөд дүр бүр өөрийн бэлгэдлийн утгатай байдаг. Үүнийг хамгийн тодорхой, нийтэд хүртээмжтэйгээр илэрхийлдэг ухааны салбар нь буддын урлах ухаан болно.

Энэ өгүүлэлд арван хангалын нэг Жамсран /Улаан сахиус/ сахиусын дүр төрхийг буддын урлагийн төрөл зүйлүүдэд хэрхэн дүрсэлдэг болон түүний бэлгэдлийн утгын тухай дэлгэрэнгүй авч үзэхийг оролдов.

Буддын урлах ухааны гол сэдэв нь бурхад, сахисуудын дүр байдаг. Эдгээр нь сүсэгтэн олны шүтлэгийн объект болохоос гадна сүм хийдийн шүтлэгийн орчныг бүрдүүлэх гол хэрэгсэл болдог. Эл дүрүүдийг зурж, хөөмийлдөж, баримал хийж бас бурханы шашны зан үйлийн багт бүжиг цамд биет дүрд хувилган бүжиглүүлж цам харайлгахаас гадна бясалгал хийхдээ сэтгэлдээ дүр байдлыг нь ургуулан бодох зэрэг олон байдлаар урладаг. Нэг үгээр бурхад, сахиусуудын дүрийг урлагийн бүхий л хэлбэрээр буддизмд дүрсэлдэг онцлогтой.

Буддын шашны бурхадыг амирлангуй, өчүүхэн догшин, догшин гэсэн үндсэн гурван дүрээр бүтээдэг. Бурхад сахиусуудын дүрийг тигийн дагуу бүтээх ба буддын урлагийн бүх зүйлд тухайлбал, цамд болон дүрслэх урлагийн хэлбрүүдийн аль алинд хамаатай бөгөөд бүгд нэгэн ерөнхий байдлаар дүрсэлж илэрхийлдэг. Харин урлаачийн сэтгэлгээнээс шалтгаалан өөр өөрийн онцлогтой байна гэдэг нь хэн бүхэнд ойлгомжтой юм.

Бидний тусгайлан авч үзэж байгаа Жамсран сахиус нь догшин дүрийн зүйлд багтана. Жамсран сахиусын дүрийг өгүүлэхийн өмнө догшин дүрт бурхадын дүр байдлын талаар авч үзвэл:

Догшин дүрт бурхадыг дүрслэхдээ сүр хүчэй, аймшиггүй чин зоригтой бөгөөд бурханы шашинд тэрслэгч буруу үзэлтнийг даран сөнөөж өөрийн эрхэндээ оруулах эр зориг, эрдэм чадлыг илтгэн харуулахыг чухалчилдаг. Үүний тулд догшин бурхадын нүүр нь дугариг хийгээд гонзгой байдалтай байдаг. Бурхадын өлмий нь нүгэлгүй, бузаргүй ариуссан байдаг тул тэднийг бадам цэцгийн хучлагатай сууринд залдаг. Догшид нарны гэрлийг илүүтэй таашаадаг нь омог хилэн бадарсан, ертөнцийн хуурмаг, самуунд илт дургүйцэж, эд

баялагийг эрхэмлэх сувьдаг сэтгэл, нүглийг даран наминчлах эрмэлзлийн илрэл болдог гэж үзнэ. Тэдний биеийн галбир төрх, нүүр царай догшин, ширүүн байдаг нь энэ насны муу муухай, нүгэл хилэнц бүртэй тэмцэж байгааг илэрхийлдэг ба нисванист дайсан этгээдийг айлган сүрдүүлэх улмаар ялан дийлэхийг бэлгэддэгтэй холбоотой. Догшидын нүцгэн төрх нь авралд хүрэх аливаа саад бэрхшээлд торж, саатахгүй байхын бэлгэдэл болдог. Эмсийг таалан тэвэрч байгаа нь хүссэн бүхэн бүрэн биелэн, үлэмж таашаал дэлгэрэхийн далд утгыг илтгэдэг юм.

Догшин Бурхадын төрөлд бурханы шашныг авран хамгаалах ам тангараг авсан арван номын сахиус-арван хангал томоохон байрыг эзэлнэ. Тэд ихэнхдээ үс нь эгц дээшээ боссон, араа шүд нь ил гарсан, улаан хэлээ арагш эргүүлсэн, огцом ширүүн харсан дугараг улаан гэхдээ 3 мэлмийтэй байх бөгөөд баруун өвдгөө бага зэрэг нугалан, хоёр өлмийгөө хол тавин, мутраа дээш алдлан өргөж, тэргүүнээ зүүн тийш хандуулсан нийтлэг дүр төрхтэй. Тэрчлэн хоёр болон хэд хэдэн мутар, өлмийтэй, уур хилэнтэй царайтай, огцом, түргэн хөдөлгөөний аясыг илэрхийлсэн, хөл доороо янз бүрийн амьтан, хүнийг гишгэсэн, мутартаа нум сум, илд, жад, туг хиур тэргүүтэн зэр зэвсэг олон зүйлийн эд өлгийг барьсан байхаас гадна хүний уушиг, зүрх, гар хөлнөөс гадна цус дүүрч дусалсан гавлын яс зэргийг барьсан байна. Бас тэрчлэн биедээ хөө хуяг өмсөж, цагаан заан эсвэл бар, ямаа, сарлагийн арьсыг нөмөрсөн, гавлын ясан эрхи зүүсэн, тэргүүндээ хохимой толгойн чимэгтэй байх нь нийтлэг ч сахиус бүр өөр өөрийн дүр төрх хийгээд үүрэг зорилготой байдаг. Тэдний байдал төрх, биеийн өнгө, эд хэрэгсэл, хөдөлгөөн, нөхөр сэлт нь тус тусдаа бэлгэдлийн утгатай.

Буддын бурхад сахиусуудын урлал, ялангуяа догшидын дүр нь энэтхэг гэхээсээ төвдөөс уламжлан монголд өөриймшсөн учир бурхадын өмссөн баринтиг, эдлэж байгаа зүүлт чимэглэл, эд зүйлс нь төвд хүний хувцас, зүүсгэл чимэг, эд эдлэлтэй салшгүй холбоотойг дашрамд дурдъя.

Бурханы шашныг авран хамгаалах ам тангараг авсан хэмээдэг арван номын сахиус-Арван хангалд \Sans: *Dasadharmapālāh*, Tib: *Chos skyong rnam bcu*, Eng: *Ten protective dieties*\; **Жигжид** \Mon: *Айлган үйлдэгч*; Sans: *Vajrabhairava*, *Vajrabhairava*; Tib: *rDo rje 'jigs byed*; Eng: the *Vajra Terrifier*\, **Очирваань** \Mon: *Мутартаа очирт*; Sans: *Vajrapāṇi*, Tib: *Phyag na rdo rje*; Eng: the *Vajra Holder*\, **Гомбо** \Mon: *Итгэлт*; Sans: *Mahākāla*, Tib: *mGon po*; Eng: the *Great Black One*\, **Гонгор** \Mon: *Цагаан Итгэлт* Sans: *Sita Mahākāla*; Tib: *mGon dkar*, Eng: *White Mahakala*\, **Дамдинчойжал** \Mon: *Эрлэг номун хаан*; Sans: *Yama Dharmarāja*; Tib: *gShin rje chos rgyal*, *Dam can chos rgyal*; Eng: *the Lord of Death, the King of the Law* \, **Балданлхам** \Mon: *Цогт охин тэнгэр* Sans: *Śrī Devī Glorious Goddess* Tib: *dPal ldan Lha mo*\, **Шалии** \Mon: *Дөрвөн нигуурт Гомбо*; Sans: *Caturmukha Mahākāla*; Tib: *mGon po zhal bzhi pa*; Eng: *Four Faced Mahakala*\, **Намсрай** \Mon: *Баян намсрай*; Sans: *Vaiśravaṇa*; Tib: *rNam thos sras*; Eng: *Deity of Wealth*\, **Жамсран** \Mon: *Эгч дүүс эсвэл Улаан*

сахиус; *Sans:*Begtse Dharmapāla; *Tib:*lCam sring; *Eng:* Begtse Dharmapala, Brothers and sisters\, *Цамба* \Mon:Эсэр тэнгэр; *Sans:* Brahma; *Tib:*Tshangs pa; *Eng:*Brahma\ орно. *Тэд буддизмд болон бурханы шашинтнуудад учирч болох аливаа түйтгэрийг зайлуулах үүрэгтэй.*

Эдгээрээс Жигжид, Очирваань хоёр нь ядам \бат сэтгэлтэн, бат тангарагтан гэх утгатай төвд үг. *Sans:* ishtadeva; *tib:*yidam\ бурхад бөгөөд тэд хүн төрөлхтнийг гэгээрэхүйд удирдан дууддаг бол бусад найман сахиус, чойжингууд \номыг тэтгэгчид\ нь гэгээрэхүйд тохиож болзошгүй аливаа тотгорыг хөөн үйлддэг, ингэхдээ ядам бурхадын удирдамжаар явдал мөрөө гүйцээдэг гэдэг. *Энд бид буддизмийн бурхад, сахиусуудын ангиллын тухай асуудлыг тодорхой өгүүлэлгүй орхисныг хэлье.*

Сүм хийдэд догшин сахиусуудыг тахих зан үйлийг нарийн горимтой үйлднэ. Юуны өмнө сахиусуудыг залан авчирч өөрийн хүсэл эрмэлзлийг даатгахын өмнө Ядам бурхад залж авчирах учиртай ба ядам бурхад сахиусуудыг удирдан чиглүүлдэг учир ийнхүү заавал өмнө нь уншдаг уламжлалтай юм. Үүний дараа залах шаардлагатай сахиусынхаа уншлага номыг уншдаг. Эн тэргүүнд тэдгээрийн гадаад төрх байдлыг дүрслэн унших буюу Ондог гэх илт онол, хоёрдугаарт урин залж авчрах Заллага, гуравдугаарт Тахил өргөх, дөрөвдүгээрт Наминчлах, тавдугаарт Өргөл өргөх, зургадугаарт Бясалгах, долдугаарт Балин өргөх, наймдугаарт Магтаал, есдүгээрт ангал /өөр төрлийн магтаал/ өлзий хутаг оршуулах зэргээр залж авчирсан догшин сахиусанд сайн сайхан бүхнийг ерөөн элдэв гай түйтгэрийг арилган, хүн ардын эрүүл энх, аз жаргалтай, амар тайван амьдралыг хүсэн ган зуд, гай зовлон, өвчин эмгэгээс хамгаалж төр шашинд тэрслэх дайсангүй амар төвшин байлгахыг хүсч, даатган үдэж мордуулах зан үйлийг гүйцэтгэдэг. Нэг үгээр бол бурхан, сахиус бүрийн тахилгын зан үйл нь дээрхийн адил дараалалтай байна.

Мөн тэрчлэн сахиусуудын дүрийг дээрх ондогт хэрхэн дүрсэлсэн байгаагаар урлана.Урлах гэж буй бурханч нь хэд хоногийн өмнөөс тухайн урлах гэж буй бурхан, сахиусынхаа зүрхэн тарнийг тоолж, цагаан хоол идэж, сэтгэл санаагаа ариусган сахилга сахидаг журамтай.

“Жамсран” сахиусыг тусгайлан авч үзэхэд: Юуны өмнө эл сахиус нь дайн дажин, хэрүүл тэмцэл, хулгай дээрмийг дарах бэлгэдэлтэй. Монголчууд Жамсран сахиусыг эл төвд нэрээр нь нэрлэж заншсан ч гадаад өнгөнөөс нь Улаан сахиус, дүрслэгдэх байдал, сахиусын нэрний утгаас “Эгч дүүс” гэж орчуулан нэрлэсээр ирсэн ба зан үйлийн утгаар нь Улаан амины эзэн, санскрит нэрээр нь Дхармапала Бэгз \номыг тэтгэгч Бэгз\ гэхчлэн нэрлэдэг уламжлал бий. Эл сахиусын талаарх судалгаа нэлээдгүй бий бөгөөд өрнөдийнхний хувьд

эртний улбаатай юм. Энд Albert Grundwedel, Tucci, Benoytosh Bhattacharyya, Rene De Nebesky Wojlowitz, Alice Getty нараар тэргүүлсэн судалгаанууд бий юм¹⁸⁶.

Харин монголчуудын тухайд буддизмыг сонгодог утгаар нь хөгжүүлсэн ард түмэн тул зөвхөн судлаад зогсохгүй Улаан сахиусанд зориулан тусгайлан зохиол туурвилыг бичиж үлдээсэн нь олон бий. Өндөр Гэгээнээс аваад ХХ зууны эхэн үеийн сэтгэгч Зава Дамдин гавж¹⁸⁷, мөн зууны сүүлч хүртэл амьдарч байсан Цорж Ёндонжамц¹⁸⁸ зэрэг олон сэтгэгчийг дурдаж болох бөгөөд монголчуудын сүнбүм зохиолуудыг дэлгэн үзвэл Жамсран сахиусанд холбогдох бүтээлүүд олон байгаа гэдэг нь тодорхой юм. Орчин үед манай эрдэмтэн судлаачид Жамсран сахиусын талаар чамгүй судалгаа хийжээ¹⁸⁹.

Жамсран сахиус Энэтхэгээс гаралтай бөгөөд Төвдийн Бон \Bon\ буюу төвдийн шаманизм зээлдэн авч нэгэн шүтээнээ болгожээ. ХІ зууны үед Төвдийн буддизмд Марва лозва\1012-1096\, Гунгаанямбуу\1092-1158\ нарын идэвхи санаачлагаар орж ирсэн байна. Нэг үгээр бол тус шүтээн буддизмтай холбогдохдоо Гаржүдва хийгээд Сажавын ёсонд анх түрүүн шүтээн нь болсон түүхтэй. Гэлүгвийн буюу шарын шашинтай холбогдсон нь ХІV, ХV зуун бөгөөд монголчуудын шашин шүтлэгтэй холбогдсон нь ХVІ, ХVІІ зуун юм.

Жамсран сахиусыг зурж бүтээх болон цамд бүжиглүүлэхдээ аль алинд нь бурхан урлах тигийн дагуу Жамсран сахиусны тусгай судар номд тодорхойлон бичсэнчлэн бүтээнэ. Эл сахиусын гадаад дүр байдлын талаар “Балдорж, Жигжид арван гурван тэнгэрийн бүтээх арга, Их эрдэнийн хайрцаг хэмээх оршивой”¹⁹⁰ судрын Ондог-илт оноход дараахь байдалтай дүрсэлсэн байна¹⁹¹. Үүнд, сударт өгүүлснээр: Хоосны агаарт өөрийнхөө өмнө хүний цус хийгээд морины цусан их улаан далай байна, уг далайд гурван онгоц байх ба түүний голд нь

¹⁸⁶ Albert Grundwedel. *Mithologie des Buddhismus in Tibet and der Mongolei*, Lipzig, 1900
Benoytosh Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconography, second edition* Calcutta, 1958
Rene De Nebesky Wojlowitz. *Oracles and Demons of Tibet, The Cult and Iconography of the Tibet protective deities. India*, 1996

Alice Getty. *The Gods of Northern Buddhism: Their History and iconography*, 1998

¹⁸⁷ Дамдин гавжийн сүнбүмийн *Da, Na ботидад олон бурхадад бичсэн залбирал, тэдний бүтээлийн арга, тахилга, балин өргөх ёсны зохиолууд бий ба тухайлж Чойжин сахиусуудад балин өргөх ёс, Гончойлхасүм, Махгал, Намсрай, Жамсран, Сэндом, Дурдаг, Дамдиннорлха, Сагад зэрэг сахиусуудад балин өргөх ёс тэргүүтэн зохиолууд байна. Зава Дамдин. Сүнбүмийн На боть, 137-156 тал.*

¹⁸⁸ Цорж Ёндонжамцын *Номын сахиус догшин улаан сахиус дор тахил балин өргөх ёсыг товч хураангуйлсан, Үйлсийг түргэн бүтээгч хэмээгдэх оршивой судар Шамбал нийгэмлэгээс хэвлүүлсэн Жамсрангийн бэвүмд монгол орчуулга, төвд эхийн хамт хэвлэдсэн байна.*

¹⁸⁹ Г.Мягмарсамбуу. *Шашныг хамгаалагч Догшин Чойжин*, УБ., 2005,

А.Самдан, Б.Батсанаа. *Шашныг хамгаалагч, номыг тэтгэгч Улаан сахиус,*

Т.Булган багшийн *Улаан сахиусанд холбогдол бүхий ном судруудын орчуулга, үүнд: Цорж Ёндонжамцын "Номын сахиус Догшин Улаан сахиус дор тахил балин өргөх ёсыг товч хураангуйлсан-Үйлсийг түргэн бүтээгч хэмээгдэх оршивой" болон Өндөр гэгээний "Номын сахиус догшин Бээгийн эд хэрэглэлийн тахилын үүлэн"* зэрэг, Ш.Баясгалан. *Арван хангал бурхадын тахилга*, УБ., 2012

¹⁹⁰ *dPal rje 'jigs byed lha bcu gsum ma 'I sgrub pa 'I thabs rin bo che 'I za ma dog ces bya ba bzhugs so*

¹⁹¹ Ер нь лам хүн эл Илт онохын хэсгийг уншиж бясалгал хийх үедээ, тухайлбал Жамсран сахиусын дүр байдлыг сударт заасанчлан сэтгэлдээ ургуулан дүрсэлдэг, урлан бүтээхдээ тэр дагуу үйлдэх ёстой Сахиусынхаа дүрийг сэтгэлдээ бясалгах үед тэр нь жинхэнэ сахиусын дүр төрхөөс гажихгүй, яг адил байх ёстой. Тэгсэнээр бясалгагч хүн бясалгалаа үргэлжлүүлэн хийж, ямар нэг саад тотгор таарах үед сахиус нь түүнийг хамгаалж шид бүтээлийг олж зорилгод нь хүрэхэд тус болдог гэж үздэг.

зэсэн уул байна, уг зэсэн уулын дөрвөн өнцөг дээр нь лянхуа, нар, морины хүүр, хүний хүүр давхарласан суурь байх ба энэ суурин дээр Улаан сахиус оршин байна хэмээн бодно. Тэрээр Брам хөрөнгө үсэг хийгээд зэсэн улаан илднээс төрсөн их ягчисын¹⁹² улаан өнгөн лагшинтай, нэг нүүр, хоёр мутартай ба баруун мутартаа дайсныг дарахын бэлгэдэл болсон илдийг барин огторгуйд далайсан, зүүн мутартаа бурханы шашны дайсны болон хүний дайсны уушиг зүрхийг зүрхэн тушаанаа барьсан хийгээд нум сумыг зүүсэн байна. Эдгээр нь бүхэлдээ сэтгэлийн шунал тачаал түүнээс үүдэн гарах ховдог хомхой сэтгэл, уур уцаар, хүсэл шунал зэрэг хүний аливаа сайн сайхан бүгдийн тотгор нисванис бүхнийг дарахын бэлгэдэл болдог байна.

Бас тэрчлэн зүүн сугандаа гурвалжин ганц үзүүрт зэсэн улаан жад, туг хиур хавчуулсан байх бөгөөд энэ нь Өндөр гэгээний бичсэнчлэн хоосон чанарыг оносон билгүүн хийгээд нигүүлсэхүй сэтгэлийг хотолд түгээхийг бэлгэддэг¹⁹³.

Нүүр нь тоор мэт машид улаан бөгөөд дөрвөн соёогоо ярзайсан нь уур хилэнг дарахын бэлгэдэл, хэлээ хөдөлгөн дээш хуйлруулсан нь мунхагийг номхотгон дарахын бэлгэдэл болдог. Улаан сахиус нь гурван дугариг улаан мэлмийтэй бөгөөд уур хилэн бадарсан мэт сүртэй дүр төрх нь энэ ертөнцийн хуурамч самуунд илт дургүйцэж буйг илэрхийлдэг.

Бурхан, сахиусууд догшин, амирлангуй ямарч дүртэй байсан сэтгэлийн мөн чанар нь адил байдаг. Тэд хүнийг энэрэн хайрлах, зовлон бүхнээс гэтэлгэн ангижруулах нэгэн мөн чанартай. Харин гадаад дүр төрхийн хувьд догшин, уур хилэнтэй байгаа нь шашин, амьтны аливаа дайсныг айлгах утгатай.

Улаан сахиусын хөмсөг хийгээд сахал нь гал мэт бадарсан байна. Тэргүүний үсний өнгө нь хул шар байх ба ар гэзгээ боосон байна. Таван хохимой толгойг оройн чимэг титэм болгон зүүсэн байдаг нь таван хорын¹⁹⁴ үндсийг дарахын бэлгэдэл болно. Цус сувируулсан тавин нойтон толгойг хүзүүндээ эрхилэн зүүж мунхаг харанхуй болоод буруу бодлыг таслахын бэлгэдэл болгодог. Биеэ зэсэн хуяг хийгээд есөн улаан хадгаар¹⁹⁵ чимсэн байна. Тэрээр өлмийдөө сайран улаан гутал өмссөн байх ба баруун хөлөө өвдгөөр нугалан тотгорлогч баатрыг доош харуулан нуруун дээр нь гишгин, зүүн хөлөө хүчтэйгээр жийсэн байна¹⁹⁶. Ийнхүү биеэ хуягласан нь түүний өөр нэг нэр Бэгз \beg tse-хуяг\ хэмээхийн утгыг

¹⁹² Санскрит үг бөгөөд шидэт амьтныг ингээж нэрлэдэг.

¹⁹³ Шашныг хамгаалагч, номыг тэтгэгч Улаан сахиус. Шамбала нийгмэлэгУБ., 2005, 33 дахь талд Т.Булган багшийн орчуулсан Өндөр гэгээний бүтээлд ийн өгүүлжээ.

¹⁹⁴ Таван хорд: Шунал, Тачаал, Уур хилэн, Мунхаг, Омог, Атаа хорсол орно.

¹⁹⁵ Улаан хадаг нь аливаа бүхнийг эрхшээн хураах хүч чадлын бэлгэдэл болдог.

¹⁹⁶ Улаан сахиусын дүр зургуудыг үзэж байхад тэрээр баруун хөлөө өвдгөөр нугалан ногоон морин дээр гишгэсэн байх ба зүүн хөлөндөө нүгэлт тотгорлогч баатрыг доош харуулан нуруун дээр нь гишгэн жийсэн ер нэгэн дүр байдал байна. Зүүн гартаа барьсан дайсны голт улаан зүрхийг өөрийн зүрхэн тушаагаа байрьсан нь ч бий, идэх гэж буй мэт байдал үзлсэн нь ч бий.

гаргадаг юм. Хуяг дуулгыг бие юундаа өвч асаасан нь дийлдэшгүй бат бэхийг бэлгэдэж байна гэлтэй юм.

Улаан сахиусын зүүн талд нь Рэгвийлхам \Rig pa'i lha mo\ хэмээх догшин дагина байна. Тэрээр Улаан сахиусын эхнэр бөгөөд нэг нүүр, хоёр мутартай, нүүр нь улаан, бие нь хар хөх өнгөтэй байна. Гал бадарсан үсээ мана, номин хоёроор чимэн, алтан ээмэг зүүж, нүдээ дүрлийлгэн, амаа ангайсан байдаг. Тэрээр баруун мутартаа илд барин дайсны зүг далайсан, зүүн мутартаа гадас барин өтөгийг¹⁹⁷ уналагаа болгон унасан байна.

Улаан сахиусын баруун талд Лайхансорогдог \Lai mhan zrog bdag\ хэмээх бас нэг нөхөр нь залрах ба нэг нүүр, хоёр мутартай. Биеийн өнгө нь улаан бөгөөд баруун мутартаа илд жадыг барин, зүүн мутартаа цалам барин дайсанаа оосорлосон байна. Биедээ ширэн хуяг, дуулга өмсөн галзуу чононцорыг \зарим судалгаанд цөөвөр чоно гэж тэмдэглэсэн байна¹⁹⁸ уналагаа болгон унаж, шөнө гүйн тотгорлогч дайсныг бархиран дууддаг хэмээн төсөөлөх хэрэгтэй гэдэг.

Рэгвийлхамын уналга өтөг, Лайхансорогдагийн уналга чоно аль аль нь хүний махан идэштэй гэдэг.

Улаан сахиус, Рэгвийлхам, Лайхансорогдог гурвын:

зүүн талд нь 1.Мимар Там \Mi dmar hram\ хэмээх улаан хүн,
урд талд нь 2.Ризи мимар \Ri cri mi dmar\ хэмээх улаан хүн,
баруун талд нь 3.Дохи мимар \Kro nglhi mi dmar\ хэмээх улаан хүн,
хойд талд нь Амины эзэн 4.Срогдог Гошан \Srog bdag ko shan\ хэмээх улаан хүн,
зүүн урд нь 5.Амди мимар \Am kri mi dmar\ хэмээх улаан хүн,
баруун урд нь Хүүрэн утгат 6.Роди мимар \Ro kri mi dmar\ хэмээх улаан хүн,
баруун хойно нь 7.Хамшин мимар \Ham shin mi dmar\ хэмээх улаан хүн,
зүүн хойно нь 8.Амины эзэн Талва \Srog bdag thal ba\ тус тус байна. Бас өөрөөр эдгээрийг 9 улаан хүн болгон дүрсэлдэг эх сурвалж байна¹⁹⁹.

Рэгвийлхам, Лайхансорогдог, найман улаан хүнийг Жамсран сахиусын нөхөд сэлт гэдэг. Мөн тэднийг тойрон хүрээлсэн хорин нэгэн жижиг улаан хүн байхы “яргачид” хэмээдэг.

Хорин нэгэн яргачинг дараахь байдлаар нэрлэнэ. Үүнд:

1. gShan pa ma ru rlse
2. Srog bdag bdud kyi bu (Srog gcod bdud kyi bu)
3. bSe bdud ngu ru ki (bSe bdud ngu ru keng)

¹⁹⁷ Эм баавгай

¹⁹⁸ Rene de Nebesky Wojkowitz. *Oracles and Demons of Tibet (The Cult and iconography of the Tibetan protective dieties, India, 1996, pp.88-93.*

¹⁹⁹ *Shan pa dgu bskor gyi bskul byang zhugs so. Хулсан үзгийн бичмэл судар. Шашныг хамгаалагч, номыг тэтгэгч улаан сахиус. УБ., 2012, 306-307 дахь талд олируулан хавсаргасан байна.*

4. Srin po mi zan
5. gShin slag 'Ihab (gShin rie brag lhabs)
6. Srin po mi ring (Srin po mi rengs)
7. Sog po sha zan
8. Mi tmar gshar pa (Mi dmar bshan pal)
9. Theb 'myill g pa rdeg (Tho ba gyid bdag)
10. Dung gi rdo rje
11. sGroi ging dbang sdu (sGroi ging dbang bsdud)
12. Ging chen sna khrid (Gyillg chen sna 'khrid)
13. rDo rje ging chen (rDo rje gyin chen)
14. Srog hdag la li pa (Srog bdag la li)
15. gShan pa mi zan (bShan pa mi zan)
16. 'Jigs byed rdo rje
17. Shug sgrogs mgyogs byed (Shugs sgal? mgyogs byed)
18. Legs nyes stangs 'dzin
19. h Dud po sha zan
20. gShin rJe stag mgo can
21. gShan pa sku mdag can (bShan pa glang mgo can) орно

Жамсран сахиус, Жамсрангийн нөхөд сэлт, яргачид бүгд улаан өнгөтэй байна. Онцлоход, зөвхөн Рэгвилхамын бие бараан өнгөтэй байдаг. Зарим сударт хурын үүл мэт бараан гэж өнгий нь дүрслэн хэлсэн байдаг юм.

Эндээс үзвэл Жамсран сахиусыг дараах байдлаар дүрсэлдэг болох нь харагдаж байна.

Үүнд:

Жамсран сахиус

Жамсран сахиус 2 нөхрийн хамт

Жамсран сахиус 2 нөхөр 8 жижиг улаан хүний хамт

Жамсран сахиус 2 нөхөр, 8 жижиг улаан хүн, 21 яргачны хамт гэсэн хэлбэрүүд орно.

Эдгээр нөхөд сэлтүүд нь баруун мутартаа бэлгэ билгийн их гал дүрэлзсэн, мунхагийн харанхуйг таслахын бэлэгдэл зэсэн илдийг барин далайсан байх ба зүүн мутартаа зарим нь гэдэс барьсан, зарим нь уушиг зүрх, элэгийг эмтлэн идсэн, зарим нь цус дүүрсэн гавал барьсан, зарим нь цустай махыг алган дээрээ тавьсан, зарим нь чөмөгний яс барьсан, зарим нь улаан арьсыг өвчин үйлдсэн, зарим нь улаан махан дэвсгэр суурь дэвссэн байх ба эдгээр нь бүгд дайсны амийг таслаад, хүний арьс хийгээд үхрийн нойтон ширэн дээр заларсан

байдаг нь хүний мунхаг, буруу бодлын үүднээс гарах муу муухай бүхнийг даран устгахын бэлэгдэл аж.

Улаан сахиусын орших орон нь зүүн хойт зүгт байдаг гэж үзнэ. Тиймээс Жамсран сахиусанд сэржим өргөх зан үйл үйлдэж байгаа бол зүүн хойш өргөдөг учиртай. Сударт өгүүлж байгаагаар бол Маруузи хэмээх уулан дахь орд харшаас²⁰⁰ Номыг тэтгэгч догшин Жамсранг нөхөд сэлттэй нь агшин зуур урин зална. Улаан сахиусын орд харш нь гаслангаас нөгчсөн нэгэн орны өмнө агуу их цусан далай, адагт нь зэсэн хад давхарласан олон хүн, морины хүүрийг зэрэгцүүлэн дэлгэж тавьсан олон хүн, морины цусан далай эргэлдсэн орчин тойрон нь зэсэн уулаар хүрээлэгдсэний дунд байх ба хот нь бор хүрэн эрдэнийн дээвэртэй, гавал давхарласан байна. Орд харшаасаа номыг тэтгэгч Жамсран сахиус залран соёрх, Рэгвийлхам, Лайхансорогдог залран соёрх, яргачин нөхөд сэлт²⁰¹ нь залран соёрхохыг хүснэ.

Жич хэлэхэд Жамсран сахиусын орд харшийг төрөл бүрийн араатан амьтан, ууль болон шар шувуу зэрэг муу ёрийн гэх амьтдаар хүрээлүүлэн дүрслэх нь ч байдаг тухай Rene de Nebesky Wojkowitz бээр судалгаандаа бичсэн нь буй. Ялангуяа төвдүүд шар шувууны дуунд таатай ханддаггүй бөгөөд муу ёрыг зөгнөдөг гэж цээрлэн үздэг юм гэнэ.

Дайсныг номхотго, егүзэр миний үйлийг бүтээхийн тулд эдүгээ энэ оронд залран соёрх. Эдүгээ энэ оронд залрахаар тань тахил цацлыг өргөе. Хорлогч дайсан тотгорыг үнсэн товрог болго. “Рагома брана адама сабари вара а гарханза захум вам хо” тангаргыг хоёр үгүй болго. Бадма гамала еэ стом хэмээн бясалгадаг.

Тангаргыг хоёр үгүй болго гэдэг нь бясалгаж буй хүний төсөөлөн бодож байгаа Улаан сахиус болоод түүний нөхөд сэлт, орон газар нь жинхэнэ Улаан сахиус түүний нөхөд сэлт, газар оронтой нь адил байх болтугай хэмээсэн утгатай.

Улаан сахиус болоод түүний нөхөд сэлтийн талаар уг сударт ийнхүү өгүүлсэн байна. Ингэж өгүүлсний дагуу Бурханч лам нар бясалган Бурхан, сахиусын дүр төрхийг зурж бүтээдэг бөгөөд түүгээр нь дамжуулан сүсэгтэн олон Бурхан, сахиусынхаа дүр байдлыг танин мэдэх, тэдгээрийг өөр хооронд нь хольж хутгалгүй ялгаж сүслэн бишэрч, үйлс бүхнээ даатган мөргөх, залбирах боломжийг олгодог. Бас дараа дараагийн учралд тэднээс айн цочихгүй байх, өөр буруу зүгийн албин чөтгөр тэргүүт зүйлстэй андуурч будилахгүй байхыг ч давхар илэрхийлдэг гэх нь бий юм.

Улаан сахиусыг хэл ам, хэрүүл тэмцэл, өвчин зовлон, хулгай дээрэм хийгээд аливаа муу зүйлийг амирлуулан намжаахын тулд гандан хийдүүд билгийн тооллын сар бүрийн 29-

²⁰⁰ Жамсран сахиусын орд харшийг тусгайлан урласан нь байдаг ба монголчуудын урласан нэгэн уран хийц бүхий орд харш АНУ-ын Нью Йорк хот дахь Rubin museum of Art-д хадгалагдаж байна.

²⁰¹ Дээр өгүүлсэн Там хэмээх улаан хүн, урд талд нь Ризи хэмээх улаан хүн, баруун талд нь Доди хэмээх улаан хүн, хойд талд нь Амины эзэн Гошин хэмээх улаан хүн, зүүн урд нь Амди хэмээх улаан хүн, баруун урд нь Хүүрэн утгат улаан хүн, баруун хойно нь Хамшиш хэмээх улаан хүн, зүүн хойно нь Амины эзэн Талва хэмээх нийт 8 улаан хүнийг хэлэв.

нд хурдаг. Билгийн тооллоор сар бүрийн есний өдрүүд таагүй өдрүүдэд тооцогддог ба сард 9, 19, 29 гэсэн гурван сөрөг өдөр байдаг гэж үзнэ. Тийм учир тухайн сарын сүүлийн есөн болох 29-нд сахиусууд цугларан тэр сарынхаа муу бүхнийг хэлэлцэн шүүж ирэх сардаа бэлтгэдэг гэж үздэг учир сахиусуудын хуран цуглаж буй энэ өдөр сүм хийдүүд хурал ном хурж, сүсэгтэн олон аврал эрэн, юу санасан бүхнээ гуйн өргөл хүндлэл үзүүлдэг заншилтай.

Монголчуудын түүхтэй Жамсран бурхан олон зүйлээр холбогдож иржээ. Алтан хаан III Далай ламтай уулзсан түүхэн уулзалтаар монголчууд анх удаа өөрсдийн гэсэн бурханы шашны бурхан шүтээнтэй болсон нь Очирваань бурхан хийгээд Жамсран сахиус байсан гэдэг.

Монголчууд Жамсран сахиусыг дайны бурхан хэмээн үзэн шүтэж, тахисаар ирсэн ба манай Богдууд эл сахиусыг шүтдэг байжээ. YIII Богдын хатан улсын эх дагина Дондогдулам улаан сахиусыг шүтдэг байсан тухай судлагаа бий юм.²⁰² Улаан сахиусын өмнөөс Чойжин буудаг байсан монгол төрийн анхны Чойжин лам YIII Богд Жавзандамба хутагтын төрсөн дүү Лувсанхайдав монголын төрийн төлөө бие, сэтгэл оюунаа зориулж явжээ²⁰³. Одоо Чойжин ламын сүм музейд Лувсанхайдав ламын өмсөж хэрэглэж байсан бурханч Рунцаг-Осор гуайн бүтээсэн Жамсран сахиусын чамин нарийн хийцтэй улаан шүрэн баг байдаг нь манай соёлын хосгүй үнэт өвийн нэгэнд зүй ёсоор тооцогдож байна. Эл баг 7000 гаруй шүрээр бүтээгдсэн бөгөөд шүрний ширхэгүүд түүний дүрийг улам тодруулж өгсөн байдаг юм.

Шүрээр Жамсран сахиусын маскийг урлах явдал монголчуудын хувьд нэлээд түгээмэл байсан бололтой юм. Дээрхийн адил монгол хүний урласан шүрэн маск манай Дүрслэх Урлагийн Музей болоод Америкийн нэгдсэн улсын Нью Йорк хотын Рубин Дүрслэх урлагийн музейд хадгалагдаж байна. Эдгээр маскуудын цаг хугацааны хувьд 1900-1959 оны хооронд гэсэн байдгаас үзвэл хувьсгалын эхний жилүүдэд сүүлийн удаа их хүрээнд цам харайхтай холбогдуулан урласан байж ч болох, бас манай бусад аймгуудад ч цам харайдаг байсан ба тэнд хэрэглэгдэж байсан маскууд ч байж болох талтай.

Говийн Y ноён хутагт Данзанравжаа Улаан сахиус шүтдэг байсан бөгөөд өөрийн шүтээндээ зориулан “Тэр минь” хэмээх магтаал бичсэн нь бий. Дорноговь аймаг дахь Данзанравжаагийн музейд Улаан сахиусын шүрэн маск цамын өмсгөлтэйгөө хадгалагдаж байна.

²⁰² Ш.Баясгалан. Арван хангал бурхадын тахилга. УБ., 2012, 472-473 дахь тал

²⁰³ Д.Дашидулам, Нийслэл хүрээний голын Чойжсон сахиусын гол сүм буюу догшидын орон. УБ. 2011

Манай эртний эдлэл цуглуулагчдын цуглуулгад Жамсран сахиусын ховор нандин дүрүүд хадгалагдаж байна²⁰⁴.

Монголчууд, ялангуяа малчин ардууд малын хулгай, малд чоно орох зэргээс сэргийлж Улаан сахиусыг гэр орондоо залж шүтдэг байна²⁰⁵.

Эл сахиустай холбоотой бас бус түүх бий юм. Ялангуяа үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө ХХ зууны эхэн үед эрчимтэй тэмцэж байсан үед лам хувраг, хутагт хувилгаадын улс төрийн идэвх сэргэж, харийн түрэмгийлэгчдийн эсрэг зэвсэгт тэмцэлд оролцон, олон цэрэг эрийг дагалдан явж байжээ. Тэд дайн тулааны талбарт увидаст номоо уншин, догшин сахиусаа залж, хатуу үйлийг бясалган, харийн дайсны халдах сэтгэлийг хариулдаг байсан гэдэг. Ардын баатар С. Магсаржав эл үйл явдалтай салшгүй холбоотой болох нь өмнөх судлагаануудаар тодорхой болсон юм. Улс төр, цэргийн томоохон зүтгэлтэн тэрээр нууц тарнийн ёсыг эзэмшиж, төр шашинд тэрслэгч дайсны омгийг дарж явсан төрийн их Чойжин хүн байсан гэдэг юм. Тэрээр дайн байлдаанд орохын өмнө Чойжин бууж сахиусаа залдаг байсан бөгөөд хуяг дуулгаа өмсөн, буу сэлэмээ агсан, нууц тарнийн увидасаар Жамсран сахиусаа биедээ залан түүний дүрд хувилан дайсан, ад зэтгэрийг даран, цэргүүд нь дайснаа ялан дийлэх омог төгөлдөр сэтгэлийг олж авдаг байжээ. Тэрээр догшин сахиусын мөн чанарт хувилсан үедээ үл дийлдэх шидийг олдог байсан бөгөөд дайн тулаанаас эргэж ирээд бүсээ тайлах үед өврөөс нь сум шажигнан унадаг байсан гэх яриа Монголчуудын дунд домогчлон яригддаг байсан тухай судалгаа бийг дурдан хэлье.²⁰⁶ Магсаржавыг нэг талаас цэргийн жанжин нөгөө талаас дайны сахиус Жамсранг урин залах чадалтай Чойжин тул удаа дараагийн дайн тулаанд томилон явуулдаг байсан байж ч болох юм. Ямартай ч ийнхүү цэргийн дарга Магсаржав хурц Жамсран сахиусын дүрд хувилж дайн тулаанд ялан дийлэх хийгээд үл дийлдэхийн арга чаргыг хийдэг байсан байх бөгөөд цэргүүд нь тулаанд орох сэтгэл зүйн бэлтгэлээ үүгээр дамжуулан хангадаг байсан ч байж болох юм. Эндээс Жамсран сахиус монголчуудын эр зоригийг улам бүр бадрааж өгдөг нэгэн хүчин зүйл болж байсан нь харагдаж байна.

1911 онд Богд хаант Монгол улс байгуулагдан тусгаар тогтнолоо зарлан Жамсран сахиусыг тахиж байсан түүхтэй бөгөөд одоо Батлан Хамгаалахын Яам Жамсран сахиусыг тахидаг.

Манай хүрээ цамын хувьд Жамсран сахиус нэгэн томоохон дүр нь юм. Цамын 11, 12 дугаарт Жамсран сахиус нөхөр сэлтийн хамт заларч цамнадаг байжээ.

²⁰⁴ А.Алтангэрэл, Б.Батням, Б.Батбаяр нарын цуглуулгад Улаан сахиусын ховор нандин дүрүүд хадгалагдаж байна.

²⁰⁵ Доктор, гавж, Т.Булган багшийн дурсан ярьж байснаас эшлэв.

²⁰⁶ Г.Мягмарсамбуу.Шашныг хамгаалагч Догшин Чойжин, УБ.,2005

Ингэж дайн дайжин, хэрүүл тэмцэл, хулгай дээрмийг дарах увдистай хэмээдэг хүч ихт, сүр жавхаат Улаан сахиус-Жамсран нь монголчуудын шүтлэг бишрэлтэй нягт холбогдсоор ирсэн юм. Жамсран сахиусын тахилгатай уул, газар ус, эл сахиусыг шүтдэг хүн ард, сахиусанд босдог чойжингууд монголчуудын дунд олон байсан ба эл сахиусыг төрөл бүрээр урласан урлагийн бүтээл арвин буйгаас үзвэл Жамсран сахиус монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, шашин шүтлэг, соёл урлаг, ахуй амьдралтай нь нягт холбогдсон гэдэг нь харагдаж байна.

НОМ ЗҮЙ

1. “Балдорж, Жигжид арвангурван тэнгэрийн бүтээх арга, их эрдэнийн хайрцаг хэмээх оршивой” судар “*dPal rdo rje ’jigs byed lha bcu gsum ma ’i sgrub pa’i thabs rin bo che’i za ma dog ces bya ba bzhugs so*”
2. “Багш, Ядам, Очирт номыг тэтгэгч нугуудын балингын судар, зураг сэлт оршивой” судар “*Bla ma yi dam rdo rje chos skyong mams kyi ktor ma i dbe ris sna chogs bzhugs so*”
3. “Номыг тэтгэгч омогт Жамсран сахиусын илт онол, хангал, наминчилгаа, магтаал лугаа сэлт оршивой” “*Chos skyong dregs pa lcam sring gi mngon rtogs bskang ba shag bstod bskul dang bcas ba bzhugs*”
4. Albert Grundwedel. *Mithologie des Buddhismus in Tibet and der Mongolei*, Lipzig, 1900
5. Benoytosh Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconography*, second edition 8 Calcutta, 1958
6. Rene De Nebesky Wojlowitz. *Oracles and Demons of Tibet, The Cult and Iconography of the Tibet protective deities*. India, 1996
7. Alice Getty. *The Gods of Northern Buddhism: Their History and iconography*, 1998
8. Аяако Кимура. Монголын хүрээ цамыг бусад орны цамтай харьцуулан судалсан нь, УБ., 1997 (Ph.D докторын зэрэг горилсон бүтээл. Улсын нийтийн номын сан, эрдэм шинжилгээний фонд)
9. А.Алтангэрэл. Монголын урлагийн үнэт бүтээлүүд, УБ., 2005
10. Д.Баяндалай. Бурхадын дуулал, УБ., 2008
11. Гангаа Д., Хүрээ цам, УБ., 2002
12. Дагвадорж Д., Бурханы Шашны Монгол уламжлал, УБ., 2002
13. Лам, Ядам, Дорж чойжингуудын балингийн судар, зураг сэлт оршивой судар
14. Г.Мягмарсамбуу . Шашныг хамгаалагч Догшин Чойжин, УБ., 2005
15. Рерих Ю.Н., Төвдийн бурхадын хөрөг, УБ., 2008
16. Шашныг хамгаалагч номыг тэтгэгч улаан сахиус. Шамбала нийгэмлэг. УБ., 2005
17. Ш.Баясгалан. Арван хангал бурхадын тахилга

ON CREATION OF ICAM sRING, THE PROTECTIVE DIETY

The images of the Buddha are created under the three categories such as serene, measly-sinful and sinful. When creating the passionate natured Buddha's, it is emphasized to express their mighty, courageous traits, power to fight down the recreants and misbelievers and dictates them. Therefore there is a special methodology to create an image of Buddha and it is said a circle of Buddha.

The Ten Wild talismans; 'Jig byed, Phyang rdor, mGon po, mGon dkar, Dam can chos rgya, dPal ldan lkha mo, rNam sras, Tshangs pa, gZhal bzhi , lCam sring which swear solemn oath to secure and defense the Buddhism is included in the category of protective stern-face-imaged deities. They are obliged to fight and exile any calamity, misery and obstacles might encounter to Buddhism.

*We have undertook to consider regarding how to express the image of protective deity the **lCam Sring** and the context of its symbol in detail in this article.*